

ТМ	Г. XXXV	Бр. 4	Стр. 1495-1520	Ниш	октобар - децембар	2011.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 37.014.22(497.11-11-04)(497.11-12-04)

Прегледни чланак

Примљено: 25. 8. 2011.

Јасмина Петровић

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет

са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПИСМЕНОСТ И ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ: ПОТЕНЦИЈАЛ РАЗВОЈА ИЛИ ФАКТОР СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ?*

Резиме

Бављење феноменом социјалне искључености у контексту регионалних разлика које постоје у писмености и образовној структури становништва добија на тежини, између осталог, и због чињенице да у Србији постоје огромне диспропорције у развијености појединих подручја. Додатни разлог представља и чињеница да се, упркос неслагањима у одређењу концепта социјалне искључености међу различитим ауторима, димензија доступности образовних институција у великом броју операционалних дефиниција препознаје као једна од кључних, а образовање као важан механизам интеграције појединаца и друштвених група. У првом делу рада се указује на главне особености концепта социјалне искључености и тенденције на плану његове конкретизације у истраживањима. У другом делу написа, пажња је усмерена на везу између постигнутог степена образовања појединца или друштвених група и ризика од социјалног искључивања, и у том контексту, на анализу писмености и образовне структуре у пограничним општинама источне и југоисточне Србије.

Кључне речи: социјална искљученост, образовање, писменост, образовна структура становништва, пограничне општине источне и југоисточне Србије

jasmina@medianis.net

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

УМЕСТО УВОДА

Последњих деценија озбиљније расправе о друштвеном развоју није могуће замислити без увођења концепта социјалне искључености. Разлог потиче од чињенице да искљученост одређених припадника, некада и друштвених група у целини (попут мањинских група, имиграната, особа са инвалидитетом итд) из равноправног учешћа у друштвеном животу представља један од озбиљнијих изазова модерним заједницама. Бављење тим феноменом добија на важности у државама попут Србије, у којима су умножени економски и социјални проблеми, а социјалне неједнакости све теже решиве без узимања у обзир и огромних диспропорција у развијености појединих подручја (што потврђује и податак да је Србија држава са највећом разликом у регионалном развоју у Европи).

У том смислу, сви економски и социјални програми усмерени на одрживи друштвени развој не могу бити успешни уколико се не ангажују сви регионални потенцијали и при том не утврде проблеми који могу бити препрека у таквим настојањима. Независно од наведеног, донекле практичног разлога, постоје и они сазнајни проблеми који окупирају истраживаче одрживог развоја на одређеном подручју. Изучавати одрживост идентитета Срба и других мањина у пограничним деловима источне и југоисточне Србије, а запоставити социјалну укљученост у различите домене друштвеног живота био би тешко опростив пропуст. У том смислу од значаја је утврђивање образовног потенцијала становништва. Увид у образовно постигнуће је у овом случају значајно и као индикатор социјалне укључености с једне, и као развојни потенцијал/препрека, с друге стране. Отуда је и пажња усмерена на питање: да ли образовна структура становништва у проучаваним пограничним општинама значајни развојни потенцијал или фактор потенцијалне социјалне искључености. Анализа образовне структуре становништва на поменутој територији, изведена на резултатима последњег пописа становништва (2002), односиће се пре свега на два параметра: писменост становништва као елементарног показатеља образовања популације и структуру становништва према степену образовања. Параметри ће бити поређени с идентичним показатељима који се односе на Србију у целини и потом посматрани у контексту података о пропорцијама запосленог и незапосленог становништва и висинама просечних зарада на испитиваном подручју.

*РАЗВОЈ КОНЦЕПТА СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ –
ИЗМЕЂУ НАУКЕ И ПОЛИТИЧКОГ ДИСКУРСА*

Појам социјална искљученост заузима средишње место у дискусији о социјалној политици и неједнакости у Европи. Концепт социјална искљученост, иако заступљен у академским расправама још

шездесетих година XX века, стекао је популарност пре свега у Француској, средином осамдесетих, и то као последица забринутости због растуће незапослености, и „нових форми сиромаштва и маргинализације“ узрокованих структурним економским, техничким и другим променама које су захватиле развијена друштва (Todman 2004, 2). Отуда се управо та парадигма учинила погодном да пружи слику дисфункционалности друштва с различитих аспеката. ЕУ је одиграла кључну улогу у стварању међународног јавног простора у коме је говор о социјалној искључености готово институционализован као политички и истраживачки дискурс (Saraceno 2002, 2).

Но, без обзира на чињеницу да је стекао важну стратешку конотацију, наглашавајући структурне културне и друштвене процесе, прецизно одређење тог појма и даље донекле измиче и у научним расправама (Atkinson and Da Voudi 2000; Kolin 2008; Мацура и сар. 2011; Saraceno 2002; Sen 2000; Pease 2001; Šućur 2004). Притом, не треба запоставити сродне концепте са сличном садржином: поткласе и сиромаштва, преовлађујућ у САД, и маргинализације, који доминира у Латинској Америци (Fassin 1996, према Saraceno 2002, 2; Šućur 2004).

Упркос учесталој употреби концепта социјалне искључености не постоји потпуна сагласност око његовог одређења будући да аутори имају у виду различите елементе при његовом дефинисању. Последице постоји и велика разлика у операционализацији појма и следствено индикаторима социјалне искључености које поједини аутори примењују (Böhnke 2001, 12–5; Arthurson and Jacobs 2003, 3, 4; Saraceno 2002). Док једни тврде да је друштвена искљученост само нови термин који се односи на постојеће концепте, попут сиромаштва и незапослености (Levitas 1996; Paugam 1993, према Sparkes 1999; видети и Pease 2001; Милосављевић 2008). При том, често се наглашава и идеолошка мотивација с циљем да се појам сиромаштво потисне у корист новог концепта (Levitas 1996; Šućur 2004; Милосављевић 2008; Hall and Midgley 2004). Други, којих је све више, сматрају да у разматрању социјалне искључености треба имати у виду да наведени појам не може бити сагледан само економским параметрима, односно оним који се односе на расподелу ресурса, независно од њихове огромне важности у одређивању положаја који појединац или група заузима у друштву. Отуда они који заступају шири концепт афирмишу одређење фокусирано на суштину интеграције појединаца и група у друштво. Из те перспективе социјална искљученост је посматрана и као процес дугорочног неучествовања у животу заједнице у којој индивидуа или група обитава, и да при том не представља добровољан избор (Burchart et al. 1998, према Pease 2001). Таквим и сличним одређењима проблематизује се, заправо, однос појединца или групе према остатку друштва.

Постоји битна концептуална разлика између социјалне искључености на наведени начин протумачене (пре свега фокусиране на процес неангажовања појединца у заједници /Sparkes 1999/) и ужег поимања које феномен своди на расподелу ресурса. Операционализацијом ширег одређења наглашава се важност партиципације у различитим димензијама социјалне активности: производњи, потрошњи, богатству, политичкој и друштвеној сфери (Burchart et all. 1998, према Pease 2002). При том се долази до низа индикатора, који међусобно интерактују чинећи скуп сложених фактора коју поспешују/спречавају социјално укључивање. У такве факторе често се сврставају нека обележја појединаца (нпр. здравље, образовање итд), особености подручја у којима обитавају (развијеност саобраћајне инфраструктуре и сл), али и параметри који се односе на економске, социјалне, политичке, грађанске аспекте социјалне укључености.

Постоје и тумачења у којима се инсистира на изворима социјалне искључености, па се они препознају на микро нивоу (било да је реч о добровољном искључивању или оном које произлази од самоискључивања) где постоји осећање неприпадања заједници, или пак макро нивоу где се масовна незапосленост, интензивне миграције или деиндустријализација проглашавају њеним основним узроком (Saraceno 2002, 3).

Околност да је појединац или група спречена да учествује у појединим сферама друштвеног живота изазива далекосежан ланац последица, те тако искљученост из једног подручја може резултирати потискивањем из других. Кумулативни ефекат социјалне искључености у различитим сегментима друштвеног живота познат је у теорији као „спирала несигурности“ (Šušur 2004, 49; Jokić i Petovar 2009, 46). Оправдано је претпоставити и да наведене особености социјалне искључености доприносе ширењу листе индикатора помоћу кога се она „мери“, као и честој несагласности око тога који параметри треба да чине окосницу за препознавање социјалне искључености на емпиријској равни. С једне стране указује се на њене системске изворе – друштвене услове у којима појединци или групе због недоступности релевантним изборима (нпр. образовним институцијама или тржишту рада) имају и лимитиран приступ другим установама, органима власти и процесима одлучивања. С друге стране, у дефиницијама социјалне искључености могу се пронаћи и елементи који упућују и на ограничене могућности појединца или група за интеграцију у свакодневној комуникацији у оквиру значајних „друштвених мрежа“, што може довести остваривање одређених људских права (грађанска, политичка, социјална) и произвести ефекат социјалне искључености.

Противуречности у омеђавању концепта социјалне искључености видљиве су и у чињеници да се упркос његовом евидентном

ширењу и усвајању „нове генерације“ њених показатеља и даље опстаје тенденција маркирања расподеле материјалних ресурса – економске депривације, као кључне димензије, због чега поједини истраживачи истичу да дугорочна незапосленост и ниски приходи представљају суштинске покретаче друштвене искључености (Böhnke 2001, 6).

Независно од тога који од поменутих фактора је изазива, резултат друштвене искључености је најчешће протумачен као немогућност да појединци, део или друштвена група у целини, својим пуним капацитетом учествују у економском, друштвеном и културном животу заједнице. Будући да социјална искљученост није стање већ процес, праћење од извора до исхода појављује се као суштинско питање. Као динамична појава захтева континуирано проучавање јер је препозната као пут који појединац или друштвена група пролази током времена. Новина у дискурсу социјалне искључености у односу на сличне појмове јесте увођење у анализу социјалних актера и показатеља субјективне процене укључености у друштво. Осим наведеног, важно је истаћи и да шира поимања социјалне искључености усмеравају фокус пажње и на социјално структурирану штету. Због тога је од велике важности не само процена последица по појединца или друштвену групу насталих услед неангажовања, него и онога шта друштво губи коришћењем смањеног потенцијала људскога капитала који има на располагању (Sparkes 1999; Pease 2001).

СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ И ОБРАЗОВАЊЕ

Када је реч о вези између постигнутог степена образовања појединца или друштвених група и ризика од социјалног искључивања, потребно је указати да истраживања упућују на налаз да је ниво образовног постигнућа снажан предикатор тога процеса. У супротном смеру посматрано, образовање може бити успешан пут умањивања ризика од сиромаштва и социјалне искључености (Тим Владе РС 2009, 30). Налази су разумљиви будући да образовање није могуће тумачити једино као образац репродукције социјалне структуре. Немогуће га је свести искључиво на канал личне и друштвене промоције појединца, или на инструмент који појединац користи да развије одређене способности и вештине за властиту добробит. Оно је истовремено чинилац и показатељ прогреса и социјалног благостања, како локалних заједница тако и друштва у целини, али и ефикасан механизам друштвене интеграције вулнерабилних друштвених група, попут мањинских група, особа са инвалидитетом, имиграната итд (Petovar i Jokić 2009, 111). Социолошко поимање неједнакости у образовању концентрисано је, пре свега, на утицаје изведене из класно-слојне припадности (Georgijevski 1993; Ivković 2004; Collins

1986; Коковић 1994; Петровић 2003; Flere 1986; Fragudaki 1994), па и онда када постоји настојање да се разлике у образовном постигнућу образложе језичким и културним баријерама, „културним капиталом“ породице или „симболичким насиљем“ које се врши у педагошком чину (Bernštajn 1979; Bourdieu and Passeron 1986).¹ Међутим, данас се све чешће указује на чињеницу да начело једнакости подразумева шири спектар услова које треба обезбедити да како би сваком појединцу било омогућено да оствари своје образовне потенцијале у потпуности, између осталог, и смањивање територијалних разлика у размештају образовних институција, стандардизацију рада у образовним установама, доступност у смислу архитектонских стандарда, уклањања предрасуда и културних баријера када је реч о групама са посебним оптерећењем² итд (Jokić i Petovar 2009, 112; Petrović 2005, 98, 99; Pease 2001). Наравно, инсистирање на наведеним условима не би смело значити занемаривање разлика које пристичу из механизма деловања друштвене структуре.

Појединци који рано прекину школовање у већем су ризику да доживе социјалну искљученост као одрасли. То се поготово односи на неписмене и оне који нису савладали основе рачунања (Sparkes 1999). Степен образовања је уско повезан са стопом незапослености и висином зарада, што је тренд очигледан у свим државама са веома различитим образовним структурама становништва и распоредом образовно-професионалних профила незапослених на тржишту рада. Разумљиво је да степен овладавања основама писмености и рачунања посебно утичу на учешће на тржишту рада и незапосленост. У појединим студијама се наводи да је код особа које не поседују наведене вештине могућ приступ на само једно радно место од сваког педесетог која се појављује у понуди на тржишту рада. Слична доступност се бележи и за лица без потпуног основног образовања (Binner and Parsons 1997; Mozer 1999, према Sparkes 1999). Одрасле особе које не располажу основним вештинама имају до пет пута веће шансе да буду незапослене, у поређењу с онима са просечно развијеним вештинама (Binner and Parsons 1997; Ekinsimth and Binner 1994, према Sparkes 1999). Поменути извори пружају прецизну аргументацију

¹ Наравно, аутору су познате и друге теорије које се баве социјалним неједнакостима у образовању које занемарују утицај класно слојне припадности, попут функционализма у коме се домети у оствареном образовању приписују искључиво појединцу, интеракционизма у коме се те разлике образлажу природом социјалне интеракције успостављене у образовним установама итд.

² Овде се мисли пре свега на мањинске групе попут Рома нпр, који у великој мери нису укључени у систем образовања у Србији. Такође, ова опаска се тиче и особа са инвалидитетом које често због физичких баријера немају приступ образовним установама, а не ретко проблем представљају и културне баријере.

о повезаности нивоа основних образовних вештина са висином зарада Наведени подаци упућују на чињеницу да недостатак знања директно утиче на прилику за радни ангажман, остваривање прихода, као и укључивање у активности локалне и шире заједнице.

Не улазећи у расправу о тезама које излазе из домена теорије о „хуманом капиталу“ које се такође срећу у литератури, важно је нагласити да истраживања која се баве везом између образовног постигнућа и појединачних индикатора социјалне укључености појединаца показују да је образовање важно социјално обележје које у садејству са другим факторима (социјалним и оним на индивидуално-психолошком плану) утиче на укупно друштвено постигнуће појединца и ризике од маргинализације. То особито важи за модерно друштво, то јест, друштво зановано на знању (knowledge society), односно на оно које захтева не само одређени квалитет квалификација стечених у блоку формалног образовања него и континуирани рад на њиховом унапређивању.

Да је препознат значај образовања и у оквиру европске парадигме за смањење социјалне искључености указује и чињеница да је домен образовања садржан у свим релевантним документима који су темељ европског социјалног процеса. Тако, у заједничком упоредном извештају о друштвеној укључености у ЕУ, на пример, у дефиницији социјалне искључености као њени главни показатељи, поред сиромаштва, наведени су и „недостатак основних знања и могућности за доживотно учење“ (Council of the EU 2004, 8). Околност да појединци или групе немају прилику за стицање потребних знања удаљава их од запослења, могућности за професионално усавршавање, тиме и од друштвених мрежа и оквира активности у заједници, доносећи ризик и од ниских прихода. Наведено за последицу има и искљученост из власти и органа у којима се доносе важне одлуке, што доприноси осећају немоћи због недостатка прилике да се утиче на одлуке од значаја за свакодневни живот (Council of the EU 2004).

У склопу покретања процеса смањивања социјалне укључености, протумаченог као једног од дугорочних приоритета заједничког за све чланице, ЕУ је конкретизвала тај дискурс (Atkinson et al. 105–47; European Comimision 2006; Marlier et al. 2007, 38–59) и развила концепцију за испитивање фактора који генеришу социјалну искљученост. Методолошка разрада истраживачког приступа за праћење социјалне искључености финализирана је усвајањем групе обавезних индикатора који се сваке године прикупљају стандардизованим инструментом, тзв. SILC анкетом (Statistics on Income and Living Conditions), насталом на дугој истраживачкој традицији друштвених наука (Atkinson et al. 2005, 42). Управо у групи обавезних индикатора се налазе и три која се односе на образовање, од којих су прва два квалификована као примарна. Реч је о: пропорцији особа које рано

напуштају школовање (удео особа узраста 18 до 24 године који су достигли 3-годишње средње образовање или мање /до нивоа 2 према Међународној стандардној класификацији образовања из 1997 – ISCED-97/) који се тренутно не образују; писмености исказаној као резултат ученика на PISA тесту³; пропорцији становништва радног узраста које има ниско образовно постигнуће до нивоа 2 или мање по ISCED-97 (Atkinson et all. 2005, 121, 122; Тим Владе РС 2009, 31). Подаци за Србију (са чијим се прикупљањем почело тек последњих година) добијени за сва три индикатора збирно сведоче о лошем стању образовања и великој разлици у односу на земље ЕУ, осим Бугарске и Румуније које имају сличне резултате у поменутој области (Тим Владе РС 2009, 31).

Србија је прихватила методологију мерења социјалне искључености коју ЕУ примењује. У циљу потпунијег праћења свих значајних канала социјалног искључивања у области образовања формулисани су и тзв. „специфични национални индикатори“. У склопу димензије образовања у Србији се прате и следећи индикатори: пропорција обухваћености деце предшколским образовањем, обухваћеност деце узраста 7-14 година основним образовањем, стопа напуштања основног образовања, обухваћеност деце узраста 15-18 година средњим образовањем, стопа напуштања средњошколског образовања и функционална писменост одраслих. Дато је и објашњење о могућем проширењу листе са још четири индикатора (Тим Владе РС 2009, 32–3).

Преглед усвојених индикатора за област образовања не указује на постојање параметра који би изражавао још једну врло важну димензију социјалне искључености у образовању – међугенерациску трансмисију необразованости (Atkinson et all. 2005, 121, 122), с тим што је указано на потребу да се и овај аспект узима у обзир код будућих прикупљања искуствене евиденције о образовању. Управо због тога и постоји препорука да се у националним извештајима о социјалној искључености, подаци о различитим параметрима образованости становништва прате и кроз упоредну анализу према образовним постигнућима родитеља. Тиме се практично препознаје и усваја становиште о утицају класно-слојне структуре друштва на резултате постигнуте у образовању.

Када је реч о укупној мери социјалне искључености, потребно је нагласити да су образовне квалификације као обележје појединца присутне и у упутствима за приказивање индикатора осталих димензија (нпр запослености популације). Критеријум је усвојен и примењен у разради методологије за специфичне националне индикаторе социјалне искључености усвојене у Србији (Тим Владе РС 2009).

³ OECD програм међународног оцењивања знања ученика.

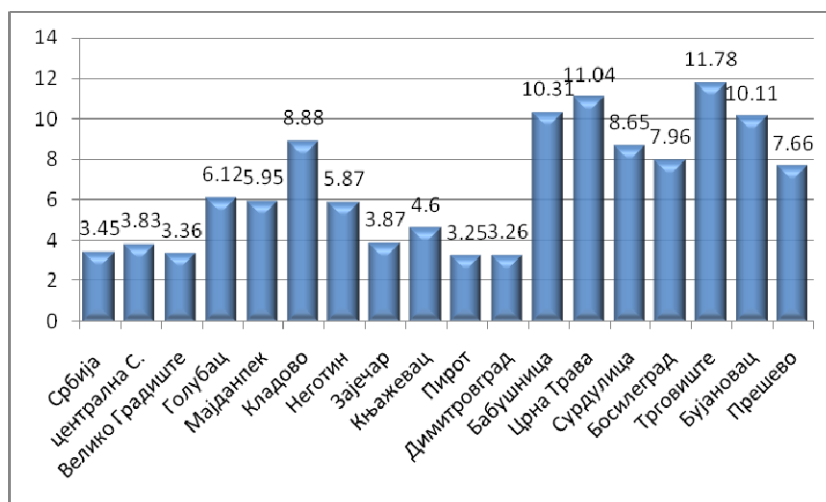
ПИСМЕНОСТ И ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА У ПОГРАНИЧНИМ ОПШТИНАМА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У КОНТЕКСТУ СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ

Значај праћења параметра образованости становништва пограничних општина источне и југоисточне Србије као самосталних индикатора, али и у оквиру других синтетичких показатеља социјалне искључености неспоран је, поготову када се имају у виду и остале карактеристике истраживаног подручја. Слаба економска развијеност, неразвијена социјална, саобраћајна и остала инфраструктура, висок индекс старења популације, висок удео сеоског становништва, само су неке од карактеристика испитиваног региона које могу представљати извор и резултат социјалне искључености која се манифестује и преко одлика хуманог капитала. Будући да је образованост популације један од његових најзначајних димензија, као и да је област образовања у случају Србије препозната као највећи изазов када је у питању хумани развој (*Izveštaj o humanom razvoju u Srbiji 2008 – predgovor II*), важно је установити параметре образованости испитиване популације а потом их сагледати у контексту аспеката социјалне искључености које могу бити непосредној вези са образовним постигнућем – не/запослености и висине зарада на истраживаном подручју.

Иако званични статистички извори још увек не допуштају могућност да се начине увиди на нивоу општина према напред наведеној методологији мерења социјалне искључености у области образовања (Лакен индикатори), утврђивање писмености и образовне структуре популације у целини као релевантних показатеља хуманог капитала на истраживаном подручју ипак може представљати информацију од значаја за тумачење осталих димензија социјалне искључености. У одређењу писмености нужно је прихваћено тумачење овог обележја које постоји у званичним статистичким изворима, коришћено и у методологији примењеној приликом последњег пописа чији резултати се анализирају у раду. Писменим су сматрана „лица која су завршила више од три разреда основне школе. Такође, писменим су сматрана и лица која су завршила један до три разреда основне школе, као и лица без школе, која су била у стању да напишу и прочитају кратак текст у вези са свакидашњим животом“ (РСЗ 2003, 9). Параметри за представљање образовне структуре на истраживаном подручју прате степене образовања према пописној методологији. Њима је прикључена и израчуната вредност модификованог Лакен индикатора који показује укупан удео учешћа становништва до нивоа окончања трогодишње средње школе (на популацији узраста 15. и више година), имајући у виду стандарде мерења социјалне искључености у области образовања. Наиме, „друштво знања“ за које се Европа залаже подразумева и виши ниво компетенција. Елементарна писменост и знања стечена на нижим ступњевима образовања

(до поменутог) представљају ниво способности који се сматра недовољним, не само за радни ангажман, већ и за компетентно учествовање у животу локалне и шире заједнице, независно о ком виду социјалног укључивања је реч.

У дванаест од укупно шеснаест пограничних општина источне и југоисточне Србије удео неписменог становништва у укупној популацији је већи него што је то републички просек, или пак просек за централну Србију (Велико Градиште, Пирот, Зајечар, Димитровград имају мањи постотак неписмених на својој територији него централна Србија). Налаз постаје још аларматнији уколико се прецизирају присутне разлике између пропорција писмености на испитиваном подручју и просека који се односи на грађане Србије у целини. Наиме, док су разлике мале када је реч о Књажевцу који има око 1% више неписмених у својој популацији у односу на Србију у целини, на територијама других општина у пограничју присутно је 1,5 пута више неписмених у односу на републички просек (Мајданпек, Неготин, Голубац). На посматраном подручју постоје територијалне јединице у којима је и чешћа неписменост – нпр. Босилеград и Прешево – са око 8% неписмених, Сурдулица са скоро 9%. Чешће него сваки десети грађанин је неписмен на територијама чак четири општине у југоисточној Србији – Бабушнице, Црне Траве, Бујановца и Трговишта (графикон 1), које припадају групи општина са највишим нивоом неписмености забележеним у Србији (Рашевић и Пенев 2010, 192). У Трговишту постотак неписмених је скоро четири пута већи него на нивоу Републике!

Графикон 1. Неписмено становништва (узраста 10 и више година) у Србији, централној Србији и пограничним општинама источне и југоисточне Србије (исказано у %)

Имајући у виду да родна припадност делује као детерминанта образовног постигнућа (Ivanov 1995; Markov 2007, 88) и да самим тим представља обележје поједица од значаја са ризик од социјалне искључености, па и у димензији приступа образовним институцијама мереном исходом, посебно је интересантно суочити се са подацима који се односе на структуру неписмених на проучаваном подручју према полу (табела 1). Резултати последњег пописа 2002. године показују да је међу женама старијим од 10 година у Србији чак 5.66% неписмено. Дакле, нешто чешће него свака двадесета жена у Србији није овладала том основном вештином. Разлике су још израженије у посматраним пограничним општинама, поготово оним који припадају југоисточној Србији, где је у пет општина забележено да се постотак неписмених жена креће између 15 и 20, што би значило да је такоређи свака шеста или свака пета жена неписмена. Најизраженија неписменост је међу становницама Трговишта где је чак 20.47% оних без основне образовне вештине. Наведено упућује на претпоставку да разлоге за утврђену високу неписменост вероватно треба тражити у процесима изразите депопулације становништва тог подручја (старење популације /Рашевић и Пенев 2010, 189–91/, миграције ка гравитационим центрима и сл), потом у неразвијеној економији, социјалној инфраструктури и израженом сиромаштву. Особен утицај постоји и у домену традиционално-патријархалног породичног вредносног обрасца (Иванов 2009) који обликује и образовне аспирације жена, што би се поготово могло третирати као један од разлога за неписменост код старијих особа.

Табела 1. Неписмено становништво (старости 10 и више година) у пограничним општинама источне и југоисточне Србије у укупној популацији и према полу (исказано у %)

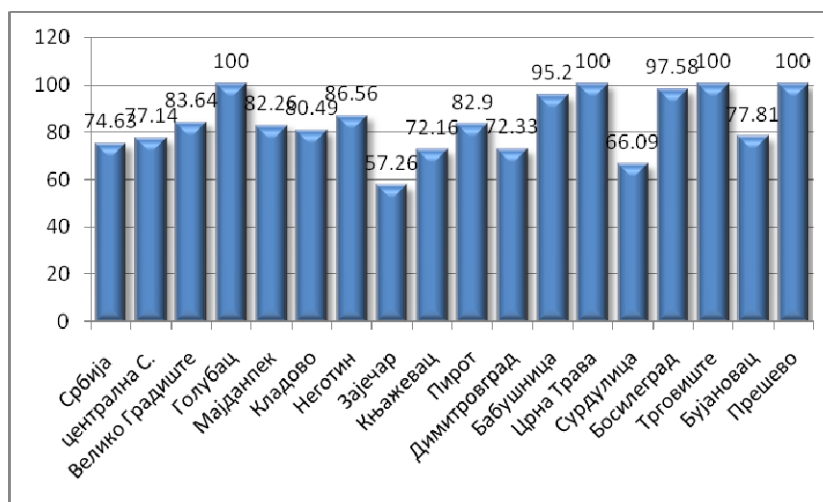
подручје/општина	% у укупном	% у мушком	% у женском
Србија	3,45	1,08	5,66
централна С.	3,83	1,11	6,38
Велико Градиште	3,36	1,20	5,31
Голубац	6,12	1,71	10,18
Мајданпек	5,95	2,06	9,76
Кладово	8,88	2,71	14,71
Неготин	5,87	2,00	9,44
Зајечар	3,87	0,97	4,63
Књажевац	4,60	1,59	7,40
Пирот	3,25	0,98	5,52
Димитровград	3,26	1,25	5,29
Бабушница	10,31	2,63	18,04
Црна Трава	11,04	2,51	19,23
Сурдулица	8,65	2,37	14,70
Босилеград	7,96	2,20	13,81
Трговиште	11,78	3,84	20,47
Бујановац	10,11	4,69	15,50
Прешево	7,66	3,37	11,81

Утицај родне припадности још је очигледнији када се посматрају разлике у писмености између жена и мушкараца. Постотак неписмених жена у односу на њихове суграђане у пограничним општинама показује идентичну тенденцију као и на нивоу Републике. Дакле, међу женама је знатно више оних које нису овладале овом основном вештином. На нивоу Србије тај однос је 1:5 у „корист“ жена, а на нивоу централне Србије скоро 1:6, и он је евидентиран у већини општина. У општинама Бабушница и Црна Трава на сваког неписменог мушкарца долази по седам, односно осам жена. Интересантно је да је разлика у писмености према родној припадности мања од републичког просека забележена у Прешеву где је „само“ 3,5 пута више неписмених жена него мушкараца; у Бујановцу је 4,5 пута више неписмених жена него њихових суграђана мушког пола. Слична је ситуација и у Димитровграду (4,2 пута) (видети табелу 1). Када је реч о Прешеву и Бујановцу, разлоге за мање родне разлике у овладавању писменошћу треба свакако тражити и у повољној старосној структури становништва. Наиме, Прешево је „најмлађа“ општина у Србији са просечном старосћу испод 30 година (29,2), док је Бујановац једна од три општине у земљи чија је старост становништва испод 35 година (Рашевић и Пенев 2010, 191). Међутим, независно од повољнијег односа у родној структури неписмених, Прешево са 7,66% и Бујановац са чак 10,11% неписмених припадају општинама чије становништво може бити у изразитом ризику од социјалне искључености.

Када је у питању мапирање „слике“ о концентрацији неписмених у Србији, нужно је у анализу података увести и дистрибуцију неписмених посматрано према типу насеља у коме живе, тим пре, што поједини аутори упозоравају на „урбоцентрични модел“ организовања јавних служби прилагођен пре свега градским насељима (Јокић и Петоваг 2009, 112), који, поред других разлога, умањује доступност образовних институција становницима сеоских насеља. Од мањег значаја су и други разлози који се тичу разлика у карактеристикама привреде, па и из домена културе које производе значајне разлике између руралних и урбаних средина (Marković-Krstić 2005).

Генерално посматрано, неписмено становништво Србије највећим делом живи у насељима која су статистичким речником категорисана као остала – дакле не градска (сеоска и субурбана). Чак 74.63% неписмених од укупног броја регистрованих са тим обележјем у Србији живи у сеоским срединама (не градским), док је тај постотак нешто виши у централном делу земље. Подаци за пограничне општине источне и југоисточне Србије кажу да је неразвијеност подручја додатно утицала да грађани са овим обележјем буду у још већем постотку присутни у субурбаним регијама општина. Ако се из анализе изузму општинске јединице које у свом саставу немају градска насеља (на проучаваном подручју их је четири), могуће је уочити

да је чак у осам посматраних територијалних целина концентрација неписменог становништва већа од републичког просека, док је свега у четири она незнатно испод просека за Србију – графикон 2.

Графикон 2. Удео неписменог становништва (старости 15 и више година) које живи у сеоским насељима у укупном броју неписмених у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (исказано у %)

Поглед на дистрибуцију обележја становништва посматраног према степену образовања у пограничним општинама источне и југоисточне Србије даје прилично суморну слику. То се пре свега односи на велику диспропорцију у уделу становништва без икаквих квалификација или са незавршеном основном школом у посматраним територијалним јединицама, наспрам оног који постоји на нивоу Републике.

Наиме, постотак становништва без икаквог образовања је већи у односу на републички просек (5,65%) у чак дванаест општина (мањи је забележен у Димитровграду, Зајечару, Пироту и Великом Градишту). У територијалним целинама са већим присуством становништва без формалних квалификација у односу на РС у целини, најмања разлика је забележена у Књажевцу – 6,41%, Неготину – 8,21%, Голубцу – 8,27% и Мајданпеку – 9,44%, док у осталим општинама постотак лица без образовања прелази границу од једне десетине укупне популације (табела 2). Двостуко више лица без образовних квалификација него у Републици забележено је у општини Сурдулица – 11,32%, док је у другима овај однос још неповољнији. Највеће присуство лица без формалног образовања забележено је у општинама Бујановац – 14,65%, Трговиште – 15,28% и Црна Трава, у којој

чак сваки пети становник никада није похађао школу (20,84%)! То значи да је реч о скоро четворостуко већем износу у односу на републички просек.

Табела 2. Образовна структура становништва (узраста 15 и више година) у РС у целини и пограничним општинама источне и југоисточне Србије (исказано у %)

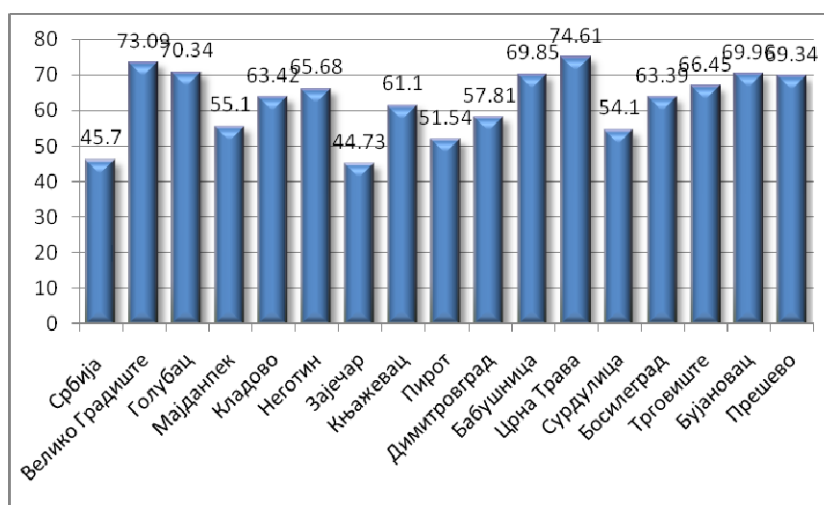
подручје/општина	без школе	непот. ОШ	ОШ	ССС	ВС	ВСС
Србија	5,65	16,18	23,87	41,07	4,50	6,51
Велико Градиште	5,54	32,79	34,76	21,00	2,50	2,16
Голубац	8,37	32,69	29,28	24,28	2,10	1,25
Мајданпек	9,44	19,16	26,50	34,89	2,64	2,48
Кладово	12,38	25,94	25,10	26,24	3,48	2,84
Неготин	8,21	31,59	25,88	23,31	3,75	3,43
Зајечар	4,85	12,33	27,55	29,90	3,35	4,69
Књажевац	6,41	31,80	22,89	28,26	3,11	3,21
Пирот	5,03	20,65	25,86	33,50	3,99	5,11
Димитровград	4,69	22,94	30,18	31,44	5,28	3,58
Бабушница	12,77	31,48	25,60	24,54	2,50	1,56
Црна Трава	20,84	28,77	25,00	18,30	2,16	1,56
Сурдулица	11,32	18,89	23,89	33,42	3,28	3,65
Босилеград	10,87	24,57	27,95	24,94	3,71	3,40
Трговиште	15,28	18,16	33,01	26,00	1,59	1,24
Бујановац	14,65	17,23	38,08	17,93	1,76	2,21
Прешево	12,00	14,88	42,46	18,15	3,90	2,73

Када су у питању разлике у заступљености лица са незавршеном основном школом⁴ на истраживаном подручју, треба истаћи да само две општине имају удео ових лица у укупној популацији испод републичког просека (16,18%). То су Зајечар са 12,33% и Прешево са 14,88% особа које нису окончале основно образовање. У осталим општинама њихов удео се креће од 17,23% у Бујановцу до чак 32,79% у Великом Градишту, што је двоструко већи износ од забележеног просека за Србију. Изразито великом уделу становништва са непотпуним квалификацијама на елементарном нивоу (од око 1/3 укупне популације) ближе се и општине Голубац са 32,69%, Књажевац са 31,80%, Неготин са 31,59% и Бабушница са 31,48% (табела 2).

Збирна пропорција становништва до нивоа комплетирања основног образовања (укључујући и оне који немају никакве формалне

⁴ Реч је о збирном износу који се односи на лица која су завршила од 1-3 и 4-7 разреда основне школе који се у статистичкој евиденцији бележе одвојено.

квалификације) показује да је удео овог дела популације изразито висок. У Србији живи 45,7% таквих лица. Тај постотак је, међутим, знатно виши у посматраним општинама (осим у Зајечару). Чак у осам општина пропорција становника са квалификацијам до основног образовања износи од 60% до око 2/3 од укупне популације (графикон 3). Највише становника (преко 70%) са наведеним обележјем живи у општинама Голубац, Велико Градиште, Бабушница, Бујановац, Прешево и Црна Трава у којој скоро $\frac{3}{4}$ становника има образовне квалификације до нивоа основног образовања (74,61%).

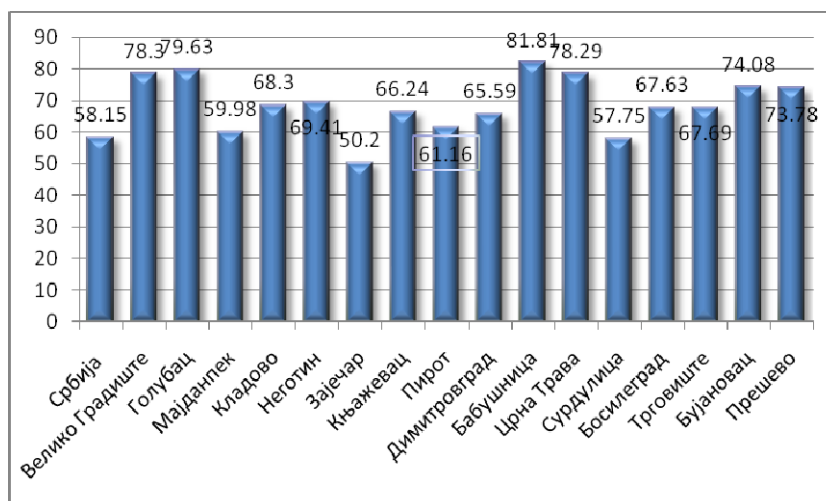
Графикон 3. Становништво пограничних општина источне и југоисточне Србије (старости 15 и више година) до нивоа комплетирања основног образовања (укључујући и особе без квалификација – исказано у %)

Израчунавање вредности једног од Лакен индикатора који се односи на образовање подразумева рачунање пропорције становништва радног узраста које има ниско образовно постигнуће (ниво 2 или мање по ISCED-97⁵) није могуће на нивоу општина. Наиме, Републички завод за статистику у представљању резултата пописа становништва на нивоу општина у објављеним публикацијама није дао преглед школске спреме према старости разврстане по насељеним местима (CPC 2003). На овај начин је могуће пратити само писменост становништва. Из наведених разлога вредности донекле моди-

⁵ Укључује становништво које има завршену трогодишње средње образовање или мање.

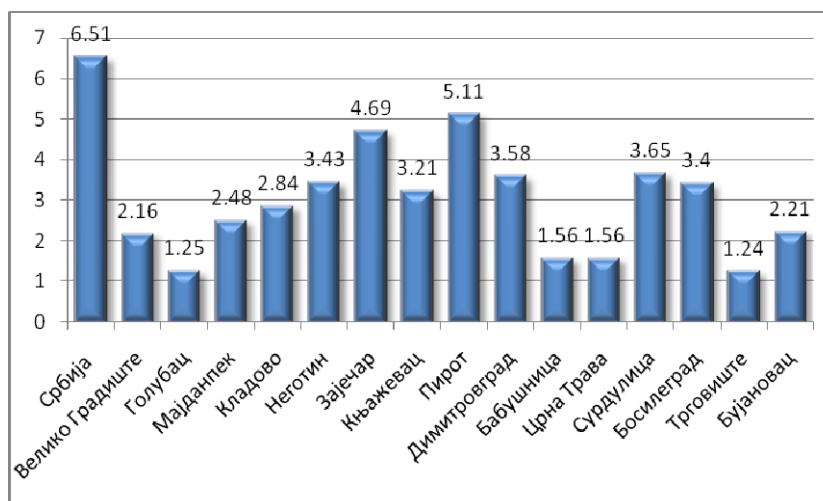
фикованог индикатора односиће се на пропорције становништва са ниским образовним постигнућем (ниво 2 или мање по ISCED-97) независно од препорученог узраста, односно, односиће се на становништво 15. и више година старости. Израчунавање вредности овог индикатора је посебно важно будући да се образовање до наведеног нивоа у европским оквирима сматра образовним постигнућем које носи ризик од социјалне искључености и маргинализације.

Када се прате вредности израчунате пропорције, разлика између њене просечне вредности на нивоу РС и у посматраним општинама се нешто смањује (у односу на претходно анализирани параметар), будући да је на републичком нивоу процентуално већи број лица са завршеним средњом школом (2 или 3 разреда) него у посматраним општинама. Ипак, још увек се може говорити о нижим образовним компетенцијама становништва у пограничју у односу на републички просек (58,15%). Потврђује то и податак да је у само две општине удео посматране групе становништва мањи од просека за РС, док се у четири посматране јединице креће око 80%. Најалармантније стање је у општини Бабушница где 81,81% становника има степен образовања нижи од оног који ЕУ сматра потребним за успостављање квалитетних институционалних (али и оних мање формалних) релација са друштвом, као и прагом смањења ризика од социјалне искључености (графикон 4).

Графикон 4. Становништво пограничних општина источне и југоисточне Србије (старости 15 и више година) до нивоа комплетирања трогодишњег средњег образовања (исказано у %)

Када је реч о дистрибуцији становништва са високим образовањем, у Србији је забележен велики помак у односу на пописне резултате минулих деценија (Šijaković-Bлагојевић 1986; Ivanov 1995; Markov 2007; Marković-Krstić 2005). Према резултатима последњег пописа у РС 6,51% становника поседује факултетску диплому. Када се пропорције становника истог образовног статуса у пограничју источне и југоисточне Србије упореде са републичким просеком, постају евидентне регионалне разлике у доступности највишег степена образовања у држави. Нити у једној од посматраних општина постојак становништва не надилази републички просек, нити му се по вредности приближава. Најмање високо образованих је у Трговишту – 1,24%, Голубцу – 1,25%, Бабушници и Црној Трави – по 1,56%, а највише у Зајечару – 4,69% и Пироту – 5,11% (графикон 5).

Графикон 5. Становништво пограничних општина источне и југоисточне Србије (узраста 15 и више година) са високим образовањем (исказано у %)

НЕ/ЗАПОСЛЕНОСТ И ЗАРАДЕ СТАНОВНИШТВА ПОГРАНИЧНИХ ОПШТИНА ИСТОЧНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У СВЕТЛУ ПАРАМЕТАРА ОБРАЗОВАНОСТИ ПОПУЛАЦИЈЕ

Имајући у виду у бројним истраживањима утврђену повезаност између образовног постигнућа и запослености и висине надокнада за рад, анализирани су расположиви подаци званичних стати-

стичких извора који се односе на не/запосленост и просечне зараде становништва и установљена писменост и образовна структура истраживане популације. Притом, могуће је било користити само збирне показатеље на нивоу посматраних општина, без могућности да се сагледају приходи и радни статус делова популације формираних према степену формалних квалификација, што би дало далеко прецизнију слику о повезаности образовања и праћених аспеката социјалне искључености.

Према подацима за 2009. годину (РСЗ, 2010) у Србији је било 25,8% запослених становника⁶ што је око 2,5 пута више од удела грађана регистрованих као лица која траже запослење – 10%. У посматраним општинама источне и југоисточне Србије удео запосленог становништва је већи у односу на републички просек у само три општине (Мајданпек, Пирот и Црна Трава), при чему је однос пропорција запосленог и незапосленог становништва у укупној популацији приближан забележеном на нивоу РС у целини или неповољнији, као на пример, у Црној Трави где постоји најмања разлика (34,1% запослених: 23,6% незапослених). У осталих тринаест општина удео запослених се креће од 8,5%, колико је у Прешеву, до 21,9% у Зајечару, граду који има и најприближнију образовну структуру становништва оној коју има Србија у целини.

Запажена је тенденција да је незапосленост израженија управо у општинама са изразито неповољном образовном структуром становништва и високим уделом неписмених. Најизражени проблем постоји у општинама Црна Трава – 23,6%, Трговиште – 20,50%, Прешево – 17% , Босилеград – 16,7%, Сурдулица – 15,7%, и Бабушница у којој је 15,4% становника незапослено. При том, однос незапослених у односу на радно ангажована лица најнеповољнији је у Прешеву, где је два пута мање запослених од особа које трагају за послом (8,5%) и Трговишту у коме је два одсто више незапослених од особа које имају намештење (18,6%). Такође, однос група становништва са наведеним обележјима је неповољан и у општинама Босилеград где је разлика свега 0,02 у корист запослених, и Бабушница са забележеном разликом од 0,19 у истом смеру. У популацији поменутих општина са неповољним односом запослених и лица без радног ангажмана забележен је висок ниво неписмених, висок удео становништва ниских образовних квалификација (до нивоа окончања трогодишње средње школе – Лакен индикатор) и изразито ниске пропорције становништва са високим образовањем (видети табелу 3).

⁶ 258 запослених на хиљаду становника према наведеном извору. Реч је о просечној запослености у 2009.

Табела 3. Упоредни приказ просечних стопа запослености, стопа незапослености и просечних зарада у РС у целини и пограничним општинама источне и југоисточне Србије и неких параметара образованости наведене популације

подручје/општина	% неписмених	% лица до нивоа трогодишње ССС /Лакен инд./	% лица са ВСС	% запослених лица	% незапослених лица	просечна зарада у дин.	разл. у односу на репуб. просек зарада у %
Србија	3,45	58,15	6,51	25,80	10,00	31733	0,0
Велико Градиште	3,36	78,30	2,16	13,00	5,30	22214	-30,0
Голубац	6,12	79,63	1,25	11,50	6,00	22928	-27,7
Мајданпек	5,95	59,98	2,48	26,02	10,03	29672	-6,5
Кладово	8,88	68,30	2,84	18,50	10,01	31339	-1,2
Неготин	5,87	69,41	3,43	16,30	7,10	27011	-14,9
Зајечар	3,87	50,20	4,69	21,90	11,70	26411	-16,8
Књажевац	4,60	66,24	3,21	18,50	13,60	18977	-40,2
Пирот	3,25	61,16	5,11	30,03	14,60	24093	-24,0
Димитровград	3,26	65,59	3,58	18,50	15,00	24572	-22,6
Бабушница	10,31	81,81	1,56	17,30	15,40	19376	-38,9
Црна Трава	11,04	78,29	1,56	34,10	23,60	21658	-31,7
Сурдулица	8,65	57,75	3,65	20,15	15,70	26703	-15,8
Босилеград	7,96	67,63	3,40	16,90	16,70	21432	-32,5
Трговиште	11,78	67,69	1,24	18,60	20,05	24232	-23,6
Бујановац	10,11	74,08	2,21	14,70	10,06	24408	-23,0
Прешево	7,66	73,78	2,73	8,50	17,00	26832	-15,4

Наведени подаци о односу пропорција незапосленог и радно ангажованог становништва у контексту образовне структуре у поменутиим општинама, постају симптоматичнији у светлу појединачних података који се односе на образовно постигнуће: у општини Црна Трава са највишим уделом незапослених сваки десети становник је неписмен сваки десети без икаквих формалних квалификација, а преко 70% становника има формално образовање до нивоа комплетираних основних школа; Трговиште има 11,78% неписмених и 2/3 грађана који су стигли до нивоа дипломе о основном образовању (укључујући и оне без квалификација), као и 67,69% становника са мањим нивоом образовања од онога који се према Лакен индикатору сматра доњом границом образовног постигнућа неопходног за успешну социјалну укљученост (табеле 1 и 2); у Бабушници је сваки де-

сети становник неписмен, удео становника до нивоа окончаног трогодишњег средњешколског образовања је највиши у односу на остале посматране општине – 81,81%, а грађана са факултетским образовањем има свега 1,56%; Прешево, у коме је пропорција незапослених двоструко већа у односу на удео радно ангажованих, има скоро $\frac{3}{4}$ становника у ризику за социјалну искљученост мерено европским стандардима образованости;

Изузетак у запаженој тенденцији су општине Велико Градиште и Голубац у којима је такође забележен значајан удео становништва ниских образовних квалификација али и знатно повољнији однос запосленог и незапосленог становништва у односу на РС у целини (табела 3). Ове податке, као и податак да је у општини Црна Трава истовремено највиши постотак незапослених али и оних који су радно ангажовани (34,1% у односу на просек РС који износи 25,8%) треба посматрати и у контексту осталих регионалних карактеристика које утичу на запосленост становништва. Нпр. када је реч о Црној Трави скоро половина радно ангажованих (47,4%) је приватни предузетник, обавља самосталну делатност или је запослено у оквиру такве делатности што је готово двострук износ у односу на просек за РС који износи 26,1% (РСЗ, 2010.). Овај вид ангажмана развијен је, између осталог, и захваљујући околности да је грађевинарство као делатност саставни део традиције професионалног опредељења становништва тог краја, као и да се најчешће јављао у форми самосталног предузетничког рада који је могуће обављати и изван оквира територије на којој је запослење регистровано.

Подаци о просечним зарадама становништва у посматраним територијалним јединицама за 2009. годину показују да није забележена нити једна општина са идентичним или већим износом плата у односу на просек за РС који је износио 31.733 динара. Најприближнији износ републичком просеку зарада имају две општине источне Србије – Кладово са 31 339 динара и Мајданпек са 29 672 динара. У осталим општинама разлика у просечним зарадама се креће од око 15% (у Неготину, Прешеву, Сурдулици и Зајечару) па до око 40%, за колико су ниже плате запослених у Књажевцу и Бабушници (просек зарада око 19 000 динара). Зараде у општинама са уделом лица са факултетском дипломом испод 2% не прелазе износ од 23 000 динара, што би значило да су приходи из радног односа у овим територијалним јединицама у односу на републички просек мањи у распону од око 28% па до око 40% (табела 3). Сличан закључак би се могао донети и када је у питању ниво квалификација који се према европским стандардима сматра прагом „нове писмености“. Наиме, у општинама са највећим уделом становника са степеном образовања испод завршене четворогодишње средње школе (Лакен индикатор) – који се креће од 70% и досеже цифру до чак 81,81% – забележене су

и просечно највеће разлике у приходима у односу на републички просек.

Иако представљени подаци не нуде могућност извођења прецизније правилности и тачну „меру“ односа између писмености и образовне структуре становништва пограничних општина источне и југоисточне Србије и нивоа не/запослености и зарада, могуће је уочити да постоји тенденција испољена у правцу повезаности ниског нивоа запослености, високе стопе незапослености и ниских зарада с једне, и високог нивоа неписмености и нижих образовних квалификација становништва, с друге стране.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У складу с тековинама савремене цивилизације образовање све чешће тумачи као основ друштвеног напретка и благостања како појединца тако и друштва. О томе да је препознат његов значај говори и чињеница да се оно помиње у свим стратешким плановима међународних организација, развијених земаља, али и у стратегијама оних држава које би желеле да што пре надокнаде застој у развоју мерен стандардима високо развијених земаља. И Србија у својим стратешким документима помиње сферу образовања као приоритетну, препознајући све већи дискриминациони значај образовања за савремено друштво. При том, треба имати у виду да реализацију планова Србије прате и разнолика оптерећења, међу којима су и висока неписменост и ниска образовна структура у односу на развијене земље. Посебан проблем представља неравномерна регионална расподела постојећих капацитета за развој, укључујући и образовни потенцијал становништва. У том смислу могу бити посматрани и резултати социо-демографске анализе који се односе на писменост и образовну структуру становништва источне и југоисточне Србије, као посебан сегмент проблема али и у контексту не/запослености и просечних зарада.

Резултати упућују на велике разлике у пропорцијама неписменог становништва општина у поменутом подручју у односу на републички просек. То се поготову односи на пропорције за женски део популације, које се у већини општина крећу од 10% до чак 20%. Када је реч о образовној структури становништва у пограничју, анализа је показала веома висок удео становника без формалних квалификација али и са нижим ступњем образовања. Ако бисмо искористили сликовиту аналогију коју је Слободанка Марков (2007, 103) употребила за визуелни опис образовне структуре Војводине, када је њене карактеристике упоредила са изгледом човечјег тела, онда би у том случају структура становништва у већини општина на проучаваном подручју наликовала телу са минијатурном главом (високо

образовано становништво), нејаким торзом (становништво са средњим и вишим образовањем) и хипертрофираним удовима (становништво чије се образовање у најбољем случају своди на стечено у основној школи). Уколико се кроз наведене димензије посматрају општине с највећом диспропорцијом то би изгледало у бројкама на следећи начин: 2,16%/23,50/73,09% у Голубцу и нпр. 1,24/27,59/66,96% у Трговишту. Иако је несклад мањи у другим општинама, он је далеко од републичког просека, као и од вредности параметара који би упућивали да образовање становништва може представљати потенцијал развоја пограничних општина и Србије у целини.

Наведене податке треба сагледати и у светлу истраживачких налаза који упућују на ризике које доноси низак степен образовања. У склопу резултата истраживања о ефектима мера за смањење сиромаштва објављен је и налаз да скоро свако пето домаћинство сиромашно чији је носилац без образовања или са незавршеном основном школом (РЗС 2008, 20). Имајући у виду да се у девет пограничних општина пропорције поменутих лица крећу од 1/3 до 1/2 од укупне популације, није тешко наслутити последице. Такође, пропорције становништва које се односе на ниво образовања који се у европским оквирима сматра прагом писмености, односно минимумом квалификација потребним за ефикасно укључивање у заједницу, показују да је образованост популације у пограничју изразито ниска. Према модификованом Лакен индикатору – пропорције становништва у овој категорији се крећу од 1/2 укупне популације у Зајечару (50,2%) па до преко 4/5 у Бабушници (81,81%)!

Анализирани подаци о односу пропорција запосленог и незапосленог становништва у укупној популацији, те о висини просечних зарада у контексту писмености и образовне структуре у овим општинама, показују тенденцију да су у већем ризику од незапослености и ниских прихода територијалне јединице које имају најнеповољнију образовну структуру становништва и висок удео неписмених. Показало се да је ова тенденција наглашена нарочито у оним општинама које при том имају изразито низак постотак високообразованог становништва (испод 2%) и изразито висок удео становништва до нивоа окончања трогодишње средње школе (Лакен индикатор). У таквим општинама просечне зараде становништва су ниже и до 40% од републичког просека. Претпоставка је да забележена одступања од наведених тенденција могу бити објашњена и одређеним регионалним карактеристикама који не припадају домену образовања, а такође утичу на запосленост и висину зарада.

У контексту представљених података, али и оних који се односе на остале социјалне и економске околности које описују подручје које је у фокусу наше пажње (висок индекс старења популације, висок удео сеоског становништва, слаба економска развијеност, нераз-

вијена социјална, саобраћајна и остала инфраструктура итд), намеће се закључак да постоји велики ризик од социјалне искључености по становништво у пограничним општинама источне и југоисточне Србије. Детаљан увид у стање образовне инфраструктуре на испитиваном подручју, планиран у оквиру рада на пројекту *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, могао би додатно расветлити још један аспект проблема ниске образовне структуре у пограничју истовремено као узрока и исхода социјалне искључености.

ЛИТЕРАТУРА

- Arthurson, Kathy and Keith Jacobs. 2003. *A critique of the concept of social exclusion and its utility for Australian social housing policy*. Paper presented at the UK Housing Studies Association conference, Bristol, September 2003. Доступно на: <http://www.york.ac.uk/inst/chp/hsa/papers/autumn03/Arthurson%20and%20Jacobs.pdf> Приступљено: 10.08.2011.
- Atkinson, B. A. et al. 2005. *Taking forward the EU social inclusion process*. An Independent Report commissioned by the Luxembourg Presidency of the Council of the European Union, Luxembourg. Доступно на: http://www.esri.ie/pdf/BKMNEXT067_Taking%20Forward.pdf Приступљено: 04.08.2011.
- Atkinson, Rob and Simin Da Vouidi. 2000. The concept of social exclusion in the European Union: Context, development and possibilities. *Journal of Common Market Studies* 38 (3): 427–48.
- Bernštajn, Bazil. 1979. *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Bourdieu, Pierre and Jean Claude Passeron. 1986. Pedagoško djelovanje i simboličko nasilje. U *Proturječja suvremenog obrazovanja*, uredio Sergej Flere, 141–64. Zagreb: RZRKSSO.
- Böhnke, Petra. 2001. *Nothing left to lose? Poverty and social exclusion in comparison. empirical evidence on Germany*, Berlin: Social science research centre. Доступно на: <http://bibliothek.wzb.eu/pdf/2001/iii01-402.pdf> Приступљено: 14.08.2011.
- Влада Републике Србије, Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва (2010, 2011) *Билтени о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва*. Доступно на: <http://www.inkluzija.gov.rs> › Dokumenta i publikacije Приступљено: 5. 8. 2011.
- Georgijevski, Petre. 1993. Jednakost obrazovnih šansi – teorija ili ideologija u sociologiji obrazovanja? U *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, serija B: Društvene nauke XVI.
- European Comimision. 2006. *Portfolio of overarching indicators and streamlined social inclusion, pensions and health portfolios*. Brussels, 7 June 2006. Доступно на: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/indicators_en.pdf Приступљено: 20. 08. 2011.
- Иванов, Јасмина. 2009. Профил родних односа на Косову и Метохији: између “пожељног” и стварног. *Годишњак за социологију* 5 (5): 155–70.
- Ivanov, Jasmina. 1995. Образовна структура становништва Југославије. *Sociologija* 3: 369–82.

- Ivković, Miomir. 2004. *Sociologija obrazovanja. Odabrane teme*. Vranje: Učiteljski fakultet.
- Jokić, Vesna i Ksenija Petovar. 2009. Socijalna isključenost i obrazovanje. *Arhitektura i urbanizam* 27: 46–56.
- Koković, Dragan. 1994. *Sociologija obrazovanja*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kolin, Marija. 2008. Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropske unije. *Sociologija L* (2): 191–206.
- Collins, Randall. 1986. Uporedno istraživanje principa obrazovne stratifikacije. U *Proturječja suvremenog obrazovanja*, uredio Sergej Flere, 33–68. Zagreb: RZRKSSO.
- Council of the European Union. 2004. *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*. Доступно на: http://www.esib.org/documents/external_documents/0403_EC-council_joint-interim-report.pdf Приступљено: 15.08.2011.
- Levitas, Ruth. 1996. The concept of social exclusion and the new durkheimian hegemony. *Critical Social Policy* 16 (46): 5–20.
- Маџура, Рајко и др. 2011. Социјална искљученост – појам и приступи. *Социјална мисао* 1: 105–20.
- Marlier, Eric et al. 2007. *The EU and social inclusion: Facing the challenges*. Доступно на: http://books.google.com/books?id=tFN9ko1lj_wC&printsec=frontcover&dq=editions:hPbI9txZHVQC&hl=en&ei=um1PTtD4LszO-aEvtjwBg&sa=X&oi=book_result&ct=book-thumb&resnum=1&ved=0CC4Q6wEwAA#v=onepage&q&f=false Приступљено: 15. 08. 2011.
- Markov, Slobodanka. 2007. Promene u obrazovnoj strukturi stanovništva Vojvodine. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 122: 87–104.
- Marković-Krstić Suzana. 2005. Školska sprema i pismenost stanovništva Srbije – rezultati popisa 2002. *Godišnjak za sociologiju* 1 (1): 137–57.
- Милосављевић, Милосав. 2008. Сиromаштво у свету и Србији. *Социјална мисао* 4: 7–27.
- Peace, Robin. 2001. Social exclusion: A concept in need of definition? *Social Policy Journal of New Zealand* 16: 17–35 Доступно на: <http://www.msd.govt.nz/documents/about-msd-and-our-work/publications-resources/journals-and-magazines/social-policy-journal/spj16/16-pages17-36.pdf> Приступљено: 05. 08. 2011.
- Petovar, Ksenija i Vesna Jokić. 2009. Obrazovanje stanovništva u seoskim naseljima u Srbiji. U *Evropski standardi u Srbiji*, uredila Jelena Milić, 110–27. Beograd: Fond Centar za demokratiju.
- Петровић, Јасмина. 2003. Образовање – од статусног обележја до масовног обухвата. *Зборник радова Филозофског Факултета у Косовској Митровици* XXXIII: 279–95.
- _____. 2005. Osobe sa invaliditetom i društveno okruženje. U *Osobe sa hendikepom – prava mogućnosti i razvoj*, priredili Tatjana Stefanović i Ninoslav Krstić, 69–100. Niš: OGI.
- Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Srbiji. 2008. *Izveštaj o humanom razvoju. Srbija 2008*. Beograd: UNDP Srbija.
- Рашевић, Мирјана и Горан Пенев. 2010. Хумани ресурси општина Србије релевантни за популациону политику. У *Од путање до аутостраде*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић, Андон Костадиновић и Љубиша Митровић, 183–202. Ниш: ЈУНИР и Универзитетска библиотека „Никола Тесла“.

- PЗС 2003. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво. Школска спрема и писменост. Подаци по општинама*. Књига 4. Београд: РЗС.
- PЗС 2008. *Студија о животном стандарду*. Београд: РЗС.
- PЗС 2010. *Општине у Србији. Запосленост и зараде*. Београд: РЗС.
- Saraceno, Chiara. 2002. *Social exclusion: Cultural roots and diversities of a popular concept*. Paper presented at the Institute for child and family policy at Columbia University. Доступно на: <http://www.childpolicyintl.org/publications/Saraceno.pdf> Приступљено: 03. 08. 2011.
- Sen, Amartya. 2000. *Social exclusion: Concept, application, and scrutiny*. Office of environment and social development Asian development bank. June 2000. Доступно на: http://www.adb.org/documents/books/social_exclusion/Social_exclusion.pdf Приступљено: 02. 08. 2011.
- Sparkes, Jo. 1999. *Schools, education and social exclusion*. Centre for analysis of social exclusion. London school of economics. Доступно на: <http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cp/CASEpaper29.pdf> Приступљено: 02. 08. 2011.
- Strategije Vlade Republike Srbije. Доступно на: <http://www.kg-cci.co.rs/pdf/strategije.pdf> Приступљено: 12. 8. 2011.
- Тим Владе РС. SECONS, CESID, Републички завод за социјалну заштиту 2009. *Праћење друштвене укључености у Србији*. Београд: Влада РС, SECONS, CESID и Републички завод за социјалну заштиту.
- Todman, Lynn C. 2004. *Reflections on social exclusion: What is it? How is it different U.S. conceptualizations of disadvantage? And, why might Americans consider integrating it into U.S. social policy discourse?* Milan-Bicocca: Department of sociology and social research. Доступно на: http://www.uic.edu/cuppa/cityfutures/papers/webpapers/cityfuturespapers/session2_3/2_3reflections.pdf Приступљено: 10. 08. 2011.
- Flere, Sergej. 1986. *Образовање и друштвене nejednakosti: Uvodne napomene*. U *Pro-turjeća suvremenog obrazovanja*, uredio Sergej Flere, 19–32. Zagreb: RZRKSSO.
- Fragudaki, Ana. 1994. *Теорије о друштвеним nejednakostima у школи*. *Теме* 1–2: 70–88.
- Hall, Anthony & James Midgley. 2004. *Social policy for development*. London and New Delhi: SAGE publications and Thousand oaks.
- Šijaković-Bлагојевић, Marina. 1986. *Образовна структура jugoslovenskog stanovništva*. *Sociologija* 1–2: 43–6.
- Šućur, Zoran. 2004. *Социјална isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija*. *Revi-ja za sociologiju* 1–2: 45–60.

LITERACY LEVEL AND THE EDUCATIONAL STRUCTURE OF THE POPULATION LIVING IN THE BORDER MUNICIPALITIES IN EASTERN AND SOUTHEASTERN SERBIA: A POTENTIAL FOR DEVELOPMENT OR A FACTOR OF SOCIAL EXCLUSION?

Summary

Dealing with the phenomenon of social exclusion in the context of regional differences in the literacy level and educational structure of the population is gaining significance, among other things, due to the fact that in Serbia there are huge disparities in the development of certain areas. Another reason is the fact that, despite the disagreements among different authors on the definition of the concept of social exclusion, the dimension of the availability of educational institutions in a number of operational definitions is recognized as being of crucial importance, and education is recognized as an important mechanism of the integration of individuals and social groups. In the first part of the paper, the main characteristics of the concept of social exclusion and tendencies in its research concretization are pointed out. In the second part of the paper, the focus of attention is the relationship between the level of education achieved by individuals or social groups and the risk of social exclusion, and in this context, the analysis of literacy level and the educational structure in border municipalities in eastern and southeastern Serbia.

Key Words: social exclusion, education, literacy, educational structure, cross-border municipalities in eastern and southeastern Serbia.